שברי ריהוט ליטורגי בכנסיית הבישוף יוהנס בברקה, גן יבנה

לי־היא חבס

שברים של ריהוט ליטורגי משיש וצלב ברונזה לשיבוץ נחשפו במהלך שתי עונות החפירה בברקה, גן יבנה, שנערכו בראשותו של עפר שיאון (ר׳ שיאון, כרך זה). השברים שייכים לשולחן מזבח ושני סורגים, האחד מוצק והאחר עשוי כמעשה תחרה.

שולחן המזבח (sacra mensa)

נתגלו ארבעה שברים שאינם מתחברים זה לזה, השייכים לשולחן מזבח משיש אפור (איור 1).[1] השברים נמצאו פזורים בפינה הדרומית־המזרחית של אולם התווך ובצדו הצפוני, במרכז הסיטרה הצפונית. שניים מהשברים שייכים למסגרת החיצונית של השולחן, שבר גדול (L41, B181) ושבר קטן (L32, B164/2), ושניים — למשטח הפנימי, האחד גדול (L42, B198) והאחר קטן (L41, B181). עובי השולחן (7 ס״מ עובי מרבי) קטן בהדרגה מהמסגרת לכיוון המשטח הפנימי (4.8–5.0 ס״מ עובי; איורים 2, 3). לפני השולחן (top table) שתי מסגרות, חיצונית ופנימית. לפי השברים הגדולים אפשר לשחזר שולחן שלו שוליים ישרים (8.5 ס״מ רוחב) ושתי מסגרות חד־מרכזיות: המסגרת החיצונית מעוצבת כפס צר (2 ס״מ רוחב), והפנימית (4.0–4.5 ס״מ רוחב) יורדת בחדות בצורת *cyma recta* ומתמזגת במשטח השולחן (איורים 2, 3).

פני השולחן חלקים (איור 1) וגב השולחן מעובד בגסות, וניכרים בו מכות האזמל (איורים 4, 5).

איור 1. שולחן המזבח.

איור 2. שולחן המזבח, מבט מהצד.

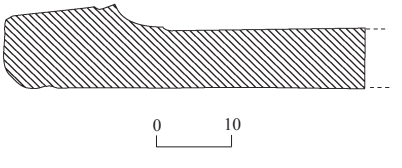

איור 3. שולחן המזבח: חתך.

איור 4. סיתות גס בגב השולחן.

איור 5. סיתות בקווים אלכסוניים בגב השולחן ובדופן העליונה.

השוליים שלו מסותתים במידה בינונית, ובהם קווים אלכסוניים. הדופן הייתה חלקה במקור, ובשלב מאוחר היא עובדה, על כך מעידים קווים קצרים, קצובים ואלכסוניים של האזמל (איורים 4, 5).

אזור האפסיס והבימה, שם נערכה הליטורגיה, לא השתמר. שברי שולחן המזבח מעידים על קיומו, אך לא על מיקומו המדויק. ברם, מקבילות מלמדות כי השולחן ניצב בדרך כלל במרכז הבימה או על מיתר האפסיס בציר הכנסייה. פני השולחן הונחו בדרך כלל על ארבעה עמודי שיש ששובצו ברצפה; לעתים קרובות נוספו להם בסיסים רבועים ששובצו ברצפה או ניצבו על בסיס שולחן מיוחד, ששובץ או הונח על הרצפה (Bagatti 1956–1957:71–76; Habas 1999:122–123). שברי שולחן המזבח שנחשפו שייכים לטיפוס שכיח. המשטח הפנימי שלו עמוק ביחס לשוליים כדי להניח עליו בבטחה צלב, צלחת לחמים וגביע יין בעת טקס האבכריסט (*eucharist*).

שולחנות מזבח מלבניים הדומים לשולחן מגן יבנה — שלמים או שבורים — מופיעים בכנסיות ובמנזרים בארץ ישראל, בעבר הירדן המזרחי וברחבי האימפריה הביזנטית במאות הה׳ והו׳.[2] הדפנות לעתים ישרות ולעתים קעורות (*cyma reversa*). שולחנות מטיפוס זה שימשו בליטורגיה כמזבח ראשי או כמזבחות משנה, ובאכסניות ובמנזרים הם שימשו שולחנות אוכל בחדר האוכל (*refectorium/τράπεζα*). בארץ נתגלו כמה דוגמות, ובהן: שולחן שלם, שלו רגליים וכתובת הקדשה בשוליים, בכנסיית המערה בח׳ירבת א־דיר שבמדבר יהודה (Habas 1999:119–123, Pl. 1:1–11); לוח שלם באגף המערבי של כנסיית מריה תאוטוקוס בהר גריזים (Magen 1993:130–132, Fig. 65); ולוח שעליו כתובת הקדשה באפסיס הדרומי של הכנסייה הדרומית בעבדת, המוקדשת לתאודורוס הקדוש (Negev 1978:116–117, Photo 32, No. 32; 1981:39, Pl. 13, No. 32; 1997:135, Photo 201). שברים של שולחנות מזבח התגלו בכנסייה הצפונית ברחובות בנגב (Patrich 1988:127–128, Ills. 198, 200, Pl. X:57, 59, Nos. 57, 59); בכנסייה הצפונית בשבטה (Margalit 1987:108, Figs. 11, 12); ובקתדרלה של חלוצה (Negev 1989:132, Photo 6); בעין חניה, דרומית־מערבית לירושלים (Baramki 1934:115–116, Pl. XXXVII:1);[3] בקריפטה בחורבת ברכות (Tsafrir and Hirschfeld 1979:318, Fig. 6); בכנסיית אבטימיוס שבאזור יריחו (Augustinović 1951:77, Fig. 22b); במנזר Nuseib ‘Uweishire בדרך ליריחו (Nezer and Birger 1990:197, Fig. 10); בקפלה בח׳ירבת זיאר אל־ע׳נם, סמוך לבית לחם (Corbo 1955: Tav. 28, Photo 81:4); ובכנסיית הלחם והדגים בטבחה (עין שבע; Schneider 1937:30, Fig. 15). שבר שעל השוליים שלו כתובת הקדשה, נמצא בכנסיית סנט אטיין בירושלים (Vincent and Abel 1926:798, Fig. 342, Pl. LXXIX:7). שברים של שני שולחנות שניצבו במרכז האפסידות הצדדיות נחשפו בכנסייה שבגבעת כצנלסון בנהריה (Dauphin and Edelstein 1984:28–31, Fig. 11). בעבר הירדן נחשף שבר של שולחן בכנסייה בפלה (שטח IX; Smith and Day 1989:76, 130, 137, Pl. 35b–c, Fig. 41);[4] ושברים של שבעה שולחנות מזבח שונים זה מזה נחשפו במכלול בהר נבו: בבסיליקה, בקפלות ובמנזר (Saller 1941:94, 100, 288, 292–293, Pls. 124:1; 126:3, 9–16; Fig. 32:10, 12; Acconci 1998:487–491, Figs. 55–61, Nos. 55–61).[5]

באזורנו נמצאו שולחנות מזבח מביטומן אפור המחקים את שולחנות השיש האפור, על גווניו וגידיו. לוחות הביטומן מתוארכים משלהי המאה הו׳ ואילך. נראה שהם החליפו את השיש בזמן שהייבוא שלו הלך והתמעט עד שחדל, והאמנים השתמשו בחומר מקומי שמראהו דומה (Habas 2009). שולחנות מזבח מסוג זה נמצאו באֶם אל־רצאץ שבעבר הירדן: שלושה בכנסיית הדקל (הכנסייה הדרומית) בקסטרום מפה (Bujard, Haldiman and Bonnet 1988:104–106); שלושה במכלול סטפנוס הקדוש (Acconci 1994:305, Fig. 46 on p. 307, Nos. 46–48); ואחד בכנסיית הכומר ואיל (Piccirillo 1993b:318, Fig. 17:6).

שולחנות מזבח משיש התגלו ברחבי האימפריה הביזנטית. את מגוון הטיפוסים ואת ההבדלים הטיפולוגיים ביניהם חקרו אורלנדוס וחלקיה (Orlandos 1952:450, 409; Chalkia 1991:54–55, 75–76, 106–107, 215–219). מתוך הדוגמות הרבות נציין את השולחנות מהכנסייה הדרומית באליקי, השוכנת באי תסוס שביוון, בסלונה, בכיוס, בניקופוליס, בקפלוס (Sodini and Kolokotsas 1984:17–24, 50, Figs. 19–24, nn. 28–31) ובמכלול האפיסקופלי בקוריון שבקפריסין (Loverance 1990:229, Fig. 16).

לוח סורג מוצק

התגלו שני שברים מתחברים של לוח סורג מוצק משיש: האחד גדול (L45, B188; מידותיו: +28, +22.5 ס״מ), והאחר קטן (L41, B181). שני השברים התגלו שלא באתרם, בצד הצפוני של אולם התווך ובסיטרה הצפונית, סמוך לאומנה המזרחית. השברים שייכים לחלק המרכזי של לוח הסורג, ובהם השוליים העליונים (איורים 6, 7). השיש לבן־אפור,

איור 6. לוח סורג מוצק: חזית (מימין), ועליה תבליט צלבים, וגב (משמאל).

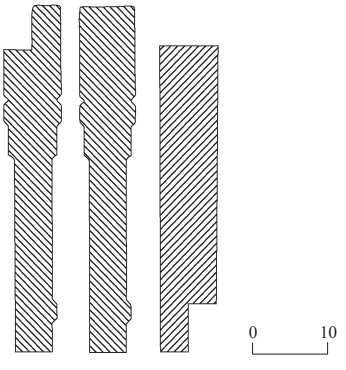

איור 7. לוח סורג מוצק: חתכים.

איור 8. לוח סורג מוצק: דופן עליונה ובה שקע חצוב לשיבוץ שולחן מנחות.

איור 9. הצעת שחזור המתבססת על לוח הסורג ממשואות יצחק.

ולו גידים אפורים ומרקם גרעיני. הלוח עבה במסגרת (5.2–5.5 ס״מ עובי) ומצטמצם ל־4 ס״מ בחלק הפנימי. רוחב השוליים העליונים 8.5 ס״מ. על שברי הלוח מופיע דגם כפול של שני מלבנים(?) מקבילים ורווח ביניהם (8.5–9.0 ס״מ). מן המלבן הימני שרד החלק השמאלי ומן המלבן השמאלי שרד החלק הימני. כל מלבן מעוטר בשתי מסגרות חד־מרכזיות: החיצונית מעוצבת כפס צר (1.8–2.0 ס״מ רוחב) ורוחב המסגרת הפנימית משתנה (3.2/3.5–4.0 ס״מ). בתוך המלבנים שרד החלק העליון של שני צלבים לטיניים(?), המעוצבים בפשטות. זרועותיהם חלקות, מתרחבות לצדדים ומסתיימות בקו ישר בקצה. הצלבים ממוקמים במרחק של 1 ס״מ מהמסגרת הפנימית.

גב הלוח עוטר בשני מלבנים(?), שכל אחד מהם תחום בשתי מסגרות חד־מרכזיות, הזהות לדגם המופיע בחזית הלוח, אך ללא הצלבים. הגילוף גס ומחוספס, וניכרים קווים קצרים של האזמל.

במקור הייתה הדופן העליונה חלקה ומלוטשת, ובשלב מאוחר נחרצו בה חריצים עמוקים וקצרים באמצעות אזמל. באותה עת, נחצב שקע בחלק העליון של הגב (4 ס״מ רוחב, כ־2.5 ס״מ עובי; איורים 6–8), שנועד ככל הנראה לשיבוץ שולחן מנחות קטן, שניצב בתוך חלל הבימה ונסמך אל מערכת הסורג (ר׳ דיון להלן).

השברים שנחשפו אינם מאפשרים לשחזר את האורך המקורי של הלוח, ואינם מאפשרים זיהוי ודאי של הדגם. שבר זהה של לוח סורג משיש התגלה באזור יהודה ושומרון, ובו שני מלבנים(?)

מקבילים, המעוטרים במסגרות חד־מרכזיות, ובתוכם צלבים סמוכים למסגרות. הצלב הלטיני ניצב על קנוקנת/סרט המסתיימת בעלה קיסוס, שממנו התפצלה קנוקנת נוספת (חבס תשנ״ה, ב:63–64, מס׳ 99). ייתכן שהשברים הם חלק מ״קומפוזיציית הסטפנוס״ (איור 9; ר׳ דיון, להלן).

לוח סורג עשוי כמעשה תחרה

מן הסורג העשוי כמעשה תחרה התגלו כמה שברים: (א) שבר של פינה ומסגרת (L32, B164/3; +45.5 ס״מ רוחב, +14.0, +20.5 ס״מ גובה); (ב) שני שברים מתחברים של מרכז הלוח ושוליו (L32; B164/9, L32, B164/1); (ג) שבר של חלק עליון ימני או שמאלי של הלוח, ובו תבליט של עלה קיסוס ומעליו זרוע של צלב (L32, B164/5; +20 ס״מ גובה, +17.5 ס״מ רוחב); (ד) שבר של פינה תחתונה, ימנית או שמאלית, של הלוח, ובו דגם של סרט ועלה קיסוס (L32, B173/1; +17 ס״מ רוחב; +17.5 ס״מ גובה; 3.9–4.0 ס״מ עובי); (ה) שבר מהדגם המפולש שבמרכז הלוח, ובו זרוע של צלב, מעשה תחרה (L45, B199, 7 ס״מ, 8.5 ס״מ); (ו) שבר מהדגם המפולש שבמרכז הלוח, ובו מפגש של פסים היוצרים דגם תחרה (L45, B180; +10 ס״מ, +10.5 ס״מ).

רוב השברים התגלו בפינה הדרומית־המזרחית של אולם התווך ובחזית הבימה; שני שברים נחשפו בצד הדרומי של הסיטרה הצפונית, סמוך לאומנה המזרחית. חשיפת השברים בפינה הדרומית־המזרחית של אולם התווך מלמדת שלוח הסורג המפולש ניצב במקור בחזית הבימה, וליתר דיוק, מימין לכניסה הממוקמת על ציר הכנסייה. בזמן שהכנסייה נהרסה נשבר הלוח, ורוב חלקיו נפלו על רצפת אולם התווך ונותרו באתרם. מיקום השברים בלוח ושחזור הקומפוזיציה מתבססים על לוח הסורג השלם ממשואות יצחק (איור 21).

שבר א׳ (איור 10). השבר שייך לאחת הפינות התחתונות בלוח הסורג, שרוחב השוליים התחתונים שלו זהה לרוחב השוליים בצדדים. על השבר מופיעות שתי מסגרות חד־מרכזיות: החיצונית מעוצבת כפס צר וחלק (1.5 ס״מ רוחב), והפנימית חלקה (כ־3.5 ס״מ רוחב) ונמוכה יותר. חלק קטן מפנים הלוח שרד. רוחב השוליים התחתונים 12 ס״מ בגב השבר ו־10.5–12.0 ס״מ בצד. שתי המסגרות החד־מרכזיות שבגב הלוח זהות לדגם שבחזית, אך עיבודן גס. בחלק התחתון

איור 10. לוח סורג עשוי כמעשה תחרה, שבר א׳: חזית (למעלה) וגב (למטה).

של השוליים התחתונים ניכרים קווים קצרים, אלכסוניים, של מכות האזמל, שנועדו להתאים את הלוח לחריצי מערכת הסורג הקבועה ברצפה.

שבר ב׳ (איורים 11–15). אלו הם למעשה שני שברים מתחברים של מרכז הלוח ושוליו. לחזית שוליים עליונים רחבים (7.5–7.8 ס״מ רוחב) ושתי מסגרות מלבניות, חד־מרכזיות. המסגרת החיצונית מעוצבת כפס צר וחלק (1.5 ס״מ רוחב), והפנימית — כפס רחב (3.5–4.0 ס״מ רוחב), חלק ונמוך יותר. בתוך המסגרות גולפו תבליטים על רקע חלק, ומרכז הסורג עוצב כמעשה תחרה. במרכז הלוח מופיע זר דפנה, שהיה מורכב במקור מארבעה־עשר אגדים, שבעה אגדים בכל צד, שמהם נותרו שמונה, חלקם שלמים וחלקם קטועים. כל אגד מתפתח מן האגד הקודם לו, ושוליו מכסים את ניצני הצמיחה של האגד החדש. העורקים של העלים גולפו כפסים עמוקים והקצוות משוננים. על סמך מקבילות, אפשר לשחזר את החלק התחתון והחסר של הזר ובו סרטים הגולשים ממנו. במרכז החלק העליון של הזר נפגשו האגדים בדגם אובלו, המשיק למסגרת העליונה (איור 13). הזר והאובלו מעוצבים במקומר, ועיצוב זה מדגיש את הנפחיות שלהם. מרכז הזר החסר עוצב כמעשה תחרה. הזר מונח על טבעת (1 ס״מ רוחב) שאליה מתחבר הדגם המפולש. בחתך המסגרת הפנימית של הזר נשתמרו שמונה שברים, המציינים את נקודות

איור 11. לוח סורג עשוי כמעשה תחרה, שבר ב׳: חזית (מימין), ועליה תבליט של זר דפנה, וגב (משמאל), ועליו תבליט מדליון.

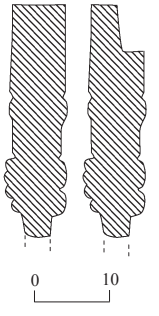

איור 12. לוח סורג עשוי כמעשה תחרה, שבר ב׳: חתכים.

איור 14. לוח סורג עשוי כמעשה תחרה, שבר ב׳: החזית, ובה נקודות החיבור של הדגם המפולש אל הלוח המוצק.

איור 13. לוח סורג עשוי כמעשה תחרה, שבר ב׳: החזית, ובה המפגש בין זר עלי הדפנה ודגם האובלו.

איור 15. לוח סורג עשוי כמעשה תחרה, שבר ב׳: הגב, ובו דופן עליונה ושקע חצוב לשיבוץ שולחן מנחות.

החיבור של הדגם המפולש אל הלוח המוצק (איור 14); במקור היו לפחות 16 נקודות חיבור.

גב השבר (איור 11) מעובד בגסות וניכרים בו סימני מכות קצובות וקצרות של אזמל. הדגם מעוצב ברישול, כעין רישום. רוחב השוליים העליונים 8.5–9.0 ס״מ. גם כאן מופיעות שתי מסגרות מלבניות, חד־מרכזיות: מסגרת חיצונית צרה ומסגרת פנימית רחבה, המעובדות בסכמתיות ובגסות. על רקע מעובד בגסות, שבו סימני אזמל קצרים, גולף מדליון, המורכב משתי רצועות חד־מרכזיות היוצרות מתאר קמור. גם בלוח זה נחצב שקע בחלק העליון של הגב (4 ס״מ רוחב, כ־2.5 ס״מ עובי; איורים 11, 15), שנועד לשיבוץ שולחן מנחות קטן (ר׳ להלן). אי אפשר לשחזר את האורך המקורי של הלוח על סמך השברים.

איור 16. לוח סורג עשוי כמעשה תחרה, שבר ג׳: חזית, ובה תבליט של עלה קיסוס ועליו צלב.

איור 17. לוח סורג עשוי כמעשה תחרה, שבר ד׳: חזית (מימין) וגב (שמאל), ועליהם תבליט ענף ועלה קיסוס.

שבר ג׳ (איור 16). השבר שייך לחלק העליון, הימני או השמאלי, של לוח הסורג. על הרקע החלק שרד קצה של ענף, המסתיים בעלה קיסוס ועליו זרוע של צלב, שאותו אפשר לשחזר על סמך מקבילות כצלב לטיני. נותר ממנו החלק התחתון של הזרוע האנכית (10 ס״מ אורך); היא מתרחבת לצדדים והקצה שלה קעור. המוטיבים שטוחים, עיבודם חלק ומוחלק, והם גבוהים ביחס לרקע ב־0.5–0.6 ס״מ. גב השבר מחוספס והדגם חסר.

שבר ד׳ (איור 17). השבר שייך לפינה התחתונה, הימנית, של הלוח, סמוך למסגרות, ועליו ענף שיורד בקו אלכסוני ומסתיים בעלה קיסוס. המוטיבים שטוחים, עיבודם חלק ומוחלק, והם גבוהים ממשטח הרקע ב־0.5–0.6 ס״מ. הדגם חוזר בגב השבר בעיבוד גס ומחוספס.

שברים ה׳, ו׳ (איורים 18–20). שני השברים הם חלק מהדגם המפולש שבמרכז הלוח. השברים מפוסלים בתלת־ממד, בניגוד לשברים האחרים שגולפו בדו־ממד. שבר ה׳ (איור 18; +8.5 ס״מ אורך, +7 ס״מ רוחב, 2 ס״מ עובי) שייך לזרוע

איור 18. לוח סורג עשוי כמעשה תחרה, שבר ה׳: חזית (ימין) וגב (שמאל), המתארים זרוע של צלב תלת־ממדי.

איור 19. לוח סורג עשוי כמעשה תחרה, שבר ו׳: חזית (ימין) וגב (שמאל) של מקום המפגש של הצורות הגאומטריות, היוצרות את דגם התחרה עם הצלב.

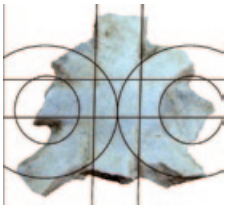

איור 20. הצעה לשחזור דגם התחרה: צלב יווני או לטיני נתון ברשת מעגלים.

של צלב לטיני או יווני, שהיה כנראה במרכז הזר. הזרוע מתרחבת לצדדים, וייתכן שהקצה שלה היה קעור. החזית חלקה, הגב חלק פחות והשוליים הפנימיים מחוספסים. שבר ו׳ (איור 19; +10 ס״מ רוחב, +10.5 ס״מ גובה) מציין את מקום המפגש של פרטי הדגם הגאומטרי או הצמחי, המשלב את הצלב בדגם העשוי כמעשה תחרה. נשתמרו שני פסים מצטלבים, ובנקודת החיבור משיקים שני מעגלים או התחלה של מוטיב צמחי (איור 20). קווי המתאר של הדגם חרותים, ויוצרים רצועות חלקות, מתרחבות (1.5–2.7/2.5 ס״מ רוחב). החזית חלקה, ואילו גב השבר מעובד בגסות. ניכרים בו סימני מכות קצובות וקצרות של אזמל.

שחזור. לפנינו לוח סורג מפולש, מעוצב בשיש גרעיני אפור־לבן ולו גידים אפורים. העיבוד של חזית השיש חלק וממורק, ואילו הגב מעובד בגסות ובו סימני מכות אזמל, קצרות וקצובות. הדופן

איור 21. הצעה לשחזור דגם התחרה לפי "קומפוזיציית הסטפנוס" (*stephanostaurion*): צלב יווני ובין זרועותיו פרחי שושן צחור.

העליונה חלקה כמו החזית, והדפנות האחרות גסות ובהן סימני מכות אזמל. השקע שנחצב בחלק העליון של גב הלוח שימש ככל הנראה לשיבוץ שולחן מנחות קטן, שניצב בתוך חלל הבימה ונסמך אל מערכת הסורג (ר' להלן).

עובי הלוח (איורים 11–19; 5.0–5.3 ס"מ עובי מרבי) קטן בהדרגה מהשוליים לכיוון המוטיב המרכזי, העשוי כמעשה תחרה. התבליט מונח על משטח הלוח (3.9–4.0 ס"מ עובי), ועובי מרכז הדגם המפולש 2 ס"מ. עובי התבליטים זהה לעובי השוליים, כך שהדגם אינו בולט מהשוליים ואינו עמוק מהרקע של הלוח.

מן השברים שנתגלו אפשר לשחזר לוח סורג שמרכזו מפולש, עשוי כמעשה תחרה. שחזור הלוח והקומפוזיציה מבוססים על מקבילות. בתוך שתי מסגרות חד־מרכזיות עוצבה קומפוזיציה סימטרית, שבמרכזה זר דפנה המורכב מארבעה־עשר אגדים, הנפגשים במרכז הקצה העליון במוטיב האובלו. זר נקשר בחלקו התחתון בשני סרטים, המסתיימים בעלי קיסוס. הסרטים פונים ומתפתלים לצדדים; אחד פנה לפינה התחתונה, ואילו האחר התרומם לצד זר הדפנה. מעל עלה הקיסוס ניצב צלב לטיני. מרכז הזר גולף בעבודת תחרה עדינה. שני השברים אינם מאפשרים שחזור ודאי, אולם נראה שבמרכז הקומפוזיציה תואר צלב לטיני או יווני בתוך רשת מעגלים (איור 20), כדוגמת השברים של סורג האמבו מכנסיית לוט בדיר עין עבטה (Politis 1992:281–290, Pl. III:2). הצעת שחזור אחרת היא, שצלב יווני הופיע במרכז, ובין זרועותיו פרחי שושן צחור, כדוגמת הלוח שנתגלה בכנסייה התחתונה בחומימה (שטח C101; Schick 1995:327, Photo 4), או הלוח המוצק ממשואות יצחק (איור 21; **עלון** תשי"ז:9; Yeivin 1955:14, Pl. XI:5).

לוחות סורג, ובהם מעשה תחרה, ולוחות המשלבים חלק מוצק וחלק מפולש נדירים. לרוב נתגלו לוחות מוצקים, המעוטרים בקומפוזיציות ובמוטיבים מגוונים. הדגם השכיח הוא "קומפוזיציית הסטפנוס" (*stephanostaurion*, שפירושו "זר"), שבמרכזה צלב לטיני או יווני בתוך זר, שבין זרועותיו פרחי שושן צחור (איור 21). מהזר נמשכים סרטים או ענפים וביניהם שושן צחור הפוך. הסרטים/הענפים מתפתלים לצדדים ומסתיימים בעלי קיסוס, הפונים אל הפינות התחתונות של הלוח. בלוחות אחדים מתפצל מהסרטים/הענפים ענף נוסף, שנמשך לצד זר הדפנה לכיוון הקצה העליון, ומעל עלה הקיסוס ניצב צלב לטיני.

הקומפוזיציה סגורה, ומרכיביה קשורים זה לזה ומשיקים למסגרת הפנימית (החלק העליון של הזר, הסרטים/הענפים הקושרים את הזר, קצות זרועות הצלבים ועלי הקיסוס שבצדדים). כך נוצרה זרימה חופשית בין המרכיבים, ובינם ובין המסגרת הפנימית. כובד המשקל הקומפוזיציוני נמצא במרכז העמוס בפרטים, בניגוד לקלילות של הצדדים. האופי העגול והשלם של הזר מדגיש את מרכז הקומפוזיציה וממקד את עיני הצופה אל פנים הזר.

התבליטים שטוחים ונפחיים לסירוגין. האמנים עיצבו את המוטיבים כך בכוונת תחילה כדי ליצור משחקי אור וצל. הסרטים והצלבים מעוצבים בתבליט שטוח, לעומת זר הדפנה ומוטיב האובלו הנפחיים. התבליט השטוח יוצר משטח מואר וחלק, ואילו התבליט העמוק והמחורץ יוצר משחק אור וצל (חבס תשנ"ה, א: 62–63, 81–82).

"קומפוזיציית הסטפנוס" נשתמרה בלוחות שיש מוצקים, שלמים או שבורים (Habas 2000:124–127, Figs. 67–72). שני לוחות שלמים התגלו שלא באתרם: האחד נמצא בפני השטח, סמוך למשואות יצחק, ומוצג במוזיאון ישראל (**עלון** תשי"ז:9; חבס תשנ"ה, ב:43–44, מס' 63; Yeivin 1955:14, Pl. XI:5); ואת האחר, מאותו אזור, רכש אספן העתיקות א' בורובסקי, והוא מוצג במוזיאון ארצות המקרא (חבס תשנ"ה, ב:44–45, מס' 64). כיוון שהלוחות זהים איקונוגרפית וסגנונית, ייתכן שמקורם באותה כנסייה.

בכנסייה הצפונית בניצנה, המתוארכת לשלב המעבר שבין המאה הה' למאה הו', התגלה לוח שיש מנופץ, שרוב חלקיו מתחברים (חבס תשנ"ה, ב:41–42, מס' 60; Colt 1962:50, Pl. XIX:5). כך גם בכנסייה המערבית בממשית (כנסיית נילוס; חבס תשנ"ה, ב:42–43, מס' 62; Negev 1988:107, Fig. 9, No. 198). שלושה שברים גדולים ומתחברים של לוח סורג ובו קומפוזיציה זהה התגלו בחורבת בית לויה (פטריך וצפריר תשמ"ו:106–112; חבס תשנ"ה, ב:45–46, מס' 65),[6] ושני שברים גדולים ומתחברים נחשפו בכנסייה הצפונית בעבדת (Negev 1997:114, Photo 164).

ל"קומפוזיציית הסטפנוס" יש כמה גרסאות: (1) לעתים הסרטים או הענפים מתפתלים לצדדים, מסתיימים בעלי קיסוס ופונים אל הפינות התחתונות של הלוח, ללא הסתעפות נוספת; (2) הצלבים שבצד הזר תלויים רק על עלי קיסוס (חבס תשנ"ה, א:60–71); (3) הדגם כפול, ובתוך זר הדפנה מתואר צלב יווני מוקף בתלתן, כמו לוח הסורג בכנסיית דומינוס פלביט (המאות הז'–הח') בירושלים (חבס תשנ"ה, ב: 49–50, מס' 70; Bagatti 1955–1956:243, Fig. 2; 1984:240, Fig. 114); (4) צלב המורכב משמונה זרועות נתון בתוך זר, שכמוהו נמצא בלוח ממקור לא ידוע בנגב (חבס תשנ"ה ב:54, מס' 78; Segal 1988:252, No. 17[62]).[7] האותיות היווניות AΩ ו־IX, החרותות בין זרועותיו של צלב יווני, נמצאו בלוח עשוי מאבן גיר שמקורו אינו ידוע, המאוחסן במוזיאון רוקפלר בירושלים (חבס תשנ"ה, א:63; ב:47–48, מס' 67). האותיות AΩ ו־IX יוצרות מונגרמות. האלפה והאומגה הן קיצור מקובל לפסוק: ἄ(λφα) (καί) ὦ(μέγα) בחזון יוחנן א, 8: "אני האלף ואני התו ראש וסוף נאום ה' אלהים ההוה והיה ויבוא אלהי צבאות." הקיצור Ι(ησοῦς) Χ(ριστός) פירושו ישו המשיח (Avi-Yonah 1940:53, 73).

דיון. לוחות מפולשים במעשה תחרה ולוחות המשלבים חלק מוצק ועבודת תחרה משיש נדירים. הם נחשבו ללוחות יוקרתיים מאוד, אך בשל הטכניקה הייחודית היו פגיעים ושבירים. למרות זאת, שרידים של לוחות סורג מטיפוס זה נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בכנסיות בארץ וברחבי האימפריה הביזנטית. דוגמות בארץ נתגלו בכנסייה המרכזית ברחובות שבנגב (חבס תשנ"ה, ב:128, מס' 219), שם שבר הזר ושברי התשליבים הגאומטריים מאכלסים צלבים קטנים ופרחי שושן צחור; בכנסיית קיריקוס במגן (כנסייה A; צפיריס ודינור תשל"ח:26–29; חבס תשנ"ה, ב:128–129, מס' 220; Tzaferis 1985:1–15);[8] ברמלה (חבס תשנ"ה, ב:129, מס' 221);[9] ובכנסייה בתל חוסן, יריחו (Baramki 1936:85, Pls. LVI:3; LVII). בעבר הירדן נתגלו לוחות דומים, ובהם: לוח מעקה האמבו מהר נבו, ובו מדליון ותשליבים גאומטריים וצמחיים (Saller 1941:288, Pl. 124:2; Acconci 1998:527, Fig. 151, No. 151); ושברי לוחות מהכנסייה התחתונה בחומימה (שטח C101), שם הדגמים מורכבים מצלב, כוכב ומעגלים מעשה תחרה, מוקפים עלי אקנתוס מסוגננים (Schick 1995:327, Photo 4).

"קומפוזיציית הסטפנוס" מורכבת מאלמנטים בשיא התפתחותם וגיבושם, שלהם משמעות סמלית נוצרית עמוקה. האלמנטים הצמחיים משתלבים בצלב בעל האופי הגרפי. הקומפוזיציה מבוססת על מוטיב הזר, שלו היסטוריה סִגנונית ואיקונוגרפית ארוכה. מקורו באמנות הקלסית וההלניסטית כסמל ניצחון שהוענק למנצח בקרב או בתחרויות. מקורו

גם במנהג פגני של הנחת זרים על קברים, שהועתק בהשאלה על ידי יהודים ונוצרים כאחד. עם הזמן, החל הזר לשמש מסגרת לדמות או לסמל, כגון דמות הנפטר, נשר, כתובת זיכרון, צלב או מנורה (Kohl and Watzinger 1916:189; Goodenough 1953: Nos. 518, 571, 576, 584, 592). אבי־יונה סבר שמקורם של הסרטים בקומפוזיציה בסרטים שבהם קשרו את הזרים האמתיים. תחילה תואר הזרים כממשיים ועם התגברות מגמת הסִגנוּן בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית הפך הסרט לענף מסתלסל (קנוקנת) המסתיים בעלה קיסוס (Avi-Yonah 1948:163). באמנות הנוצרית הקדומה ובאמנות הביזנטית הפכה "קומפוזיציית הסטפנוס" שכיחה בתבליטי סרקופגים ובלוחות סורג, ולעתים גם בפיסול אדריכלי בארכיטרבים. "קומפוזיציית הסטפנוס" סימלה את ישו המשיח, את הישועה ואת ההצלה שהביא עמו, ואת הניצחון על המוות. הצלבים היווני והלטיני, המונוגרמה, הכריסמון וקיצורי האותיות AΩ ו־IX — כל אלה סימלו את ישו המשיח ואת החיים והתחייה המתבטאים בהופעתו ובמעשיו. הם מבטאים רעיונות סטאורולוגיים שפיתחו אבות הכנסייה במאות הב׳–הג׳ לסה"נ. מוטיב הזר, ובו צלבים וסרטים הקושרים אותו ומסתיימים בעלי קיסוס, מסמל את הניצחון של ישו על המוות ואת חיי הנצח שהוא מעניק למאמינים. עלי הקיסוס קשורים לטבע הנצחי של האל דיוניסוס והגיבור אנדימיון. הם אומצו מהאמנות הפגנית והועברו אל האמנות הנוצרית, כמו מוטיבים אחרים. בקומפוזיציה נוצרית, צלבים הניצבים על עלי קיסוס מסמלים את הנצח (Habas 2000:128, ור׳ שם דיון).

דגם "קומפוזיציית הסטפנוס" קשור אם כן בליטורגיה שנערכה בכנסייה. למיקום הסורג בחזית הבימה, שבתוכה ניצב שולחן המזבח, משמעות רבה. שולחן המזבח, שעליו נערך האבכריסט, משחזר בפני המאמינים את קורבנו של ישו, ובאמונתם הם זוכים לישועה ולחיי נצח. המשמעות האיקונוגרפית של "קומפוזיציית הסטפנוס" הולמת את הרעיון התאולוגי של האבכריסט (חבס תשנ"ה:83–91).

לוחות הסורג המעוצבים כמעשה תחרה, או לוחות המשלבים חלק מוצק וחלק העשוי כמעשה תחרה, היו כאמור המפוארים, היקרים והמעודנים ביותר. בשל ייחודם, הציעו החוקרים שמיקומם היה במקום הבולט ביותר בכנסייה: בחזית הבימה ובצדי הכניסה הראשית, או בחזית המעקה של האמבו. בשני הלוחות, זה המוצק וזה העשוי כמעשה תחרה, נמצאו שקעים שנחצבו בחלק העליון של גב הלוח. שקעים אלה שימשו ככל הנראה לשיבוץ ולתמיכה של שולחן מנחות קטן, שולחן משנה, או שולחן עזר שניצב בתוך חלל הבימה ונסמך אל מערכת הסורג. עדויות אחדות לכך נמצאו בכנסיות בארץ הקודש: בצורת שקעים ברצפת הבימה, סמוך למערכת הסורג; בסיסים שהונחו על הרצפה ובתוכם שקעים; עמודים שעליהם הונח לוח שולחן המנחות; ושקעים או חריצים בגב הסורג. כל אלה מעידים על קיומם של שולחנות עזר קטנים, בדרך כלל שולחן אחד או שניים, שמוקמו בבימה, בפינות הצפונית־המערבית והדרומית־המערבית, סמוך למערכת הסורג. רוב השולחנות נשענו על שתי רגליים, שובצו במערכת הסורג ונתמכו בה.

מבין הדוגמות הרבות בעבר הירדן, אציין את הכנסיות בגרסה, שבהן נחשפו שקעים ברצפת הבימה, סמוך למערכת הסורג. שקעים הממוקמים בפינה הצפונית־המערבית של הבימה נתגלו בקפלה הדרומית־המערבית של הקתדרלה (Crowfoot 1931:10–11; 1938:215–216, Plan XXXI; Piccirillo 1993b:284, Fig. 528); בכנסיית גנסיוס (611 לסה"נ; Crowfoot 1938:182–183, 189, 249–250, Plan XXXVIII); בכנסיית מריאנוס ובכנסיית הקדושים פטרוס ופאולוס; בכנסייה שמעל בית הכנסת שרדו שקעים קטנים בפינה של מדרגת הסורג (Crowfoot 1938:184, 241, 253, Plans XXXVI, XXXIX). בכנסיית מנס הקדוש ברחאב (635 לסה"נ) נמצאו שני חורים בפינות הסורג (Piccirillo 1981: Tav. 59:61). בכנסיית עמוס וקסיסאוס בח׳רבת אל־מֶחַ׳יַט נחשפו ארבעה שקעים קטנים היוצרים חלל קטן בחלק הדרומי של הבימה (Saller and Bagatti 1949:35, Figs. 4, 22; Piccirillo 1993b:174, Fig. 225; 1998a: Figs. 4, 5; Michel 1998:396–397).[10]

בפינה הדרומית־המערבית של הבימה בכנסיית יוליאנוס באֶם אל־ג׳מאל נתגלה שבר עמוד ששימש בסיס לשולחן (Corbett 1957:60, Fig. 15). באותו מיקום נחשף בסיס קטן, ששובץ בשלב מאוחר ברצפת הפסיפס, בקפלה בח׳רבת אל־כורסי הסמוכה לעמאן (Piccirillo and ‘Amr 1988:361–364, Plan I; Piccirillo 1993b: Fig. 478). בקפלת התאוטוקוס בהר נבו (מהעשור הראשון של המאה הז׳) נמצאו שקע עגול בצד הצפוני של הסורג ועמוד של שולחן מנחות או שולחן עזר בצד הדרומי (Saller 1941:103–104, Pl. 109:1; Piccirillo 1989:163–165; 1993b:151, Fig. 200; 1998b: Figs. 73, 74; Alliata and Bianchi 1998:178–179).

בכנסייה הצפונית במשו נחשף באתרו עמוד מעוטר בצלב שניצב בבימה, במקביל למערכת הסורג ומדרום לכניסה הראשית (Piccirillo 2000:495–496, Fig. 2). בכנסיות באֶם אל־רצאץ שבעבר הירדן שכיחים שולחנות מנחה הממוקמים בבימה, סמוך למערכת הסורג, למשל בכנסיית הדקל (הכנסייה הדרומית) השוכנת בתחום קסטרום מיפעה, המתוארכת למאה הו׳. מאוחר יותר נוספו שני שולחנות עזר קטנים מביטומן ומעץ. אלה ניצבו ליד מערכת הסורג, בצדי הכניסה המרכזית. שולחנות משניים נמצאו גם בכנסיית הנהרות (הכנסייה הצפונית), אך שם מיקומם המקורי אינו ברור (Bujard, Haldimann and Bonnet 1988:103–106, 108; Bujard 1992:294–299). בקפלת העמוד (חדר M), שנבנתה בתקופה האומיית, ובשלב האחרון של מכלול סטפנוס הקדוש הוצב לפני שולחן המזבח שולחן מנחות, שנבנה מבסיס אמבו קדום בשימוש משני. רצפת הקפלה רוצפה בלוחות אבן גיר ובשברים של לוחות שמקורם בשולחנות מנחות מביטומן ומשיש (Piccirillo 1991:348–350, Fig. 13; 1994:71, 96–97, Figs. 5, 77–78, Plan I). בכנסיית הכומר ואיל (586 לסה״נ) שובץ עמוד ברצפת הפסיפס בצד הצפוני של הבימה — ייתכן ששימש תמיכה לשולחן מנחות; באזור הכנסייה נמצא פריט עשוי מביטומן, שאפשר לזהותו כשולחן מנחות (Piccirillo 1993a:313–321, Fig. 17:6). בכנסיית האריות (574 או 589 לסה״נ) נחשף בסיס של שולחן מנחות שעמד על הרצפה בתוך הבימה, מצפון לפתח וסמוך למערכת הסורג. בבסיס הובחנו שני חורים עגולים, ששובצו בהם שני עמודים (Piccirillo 1992a:199–211, Foto 15). בקפלת הטווסים נחשף בסיס דומה של שולחן מנחות ברצפת הבימה, סמוך למערכת הסורג בצד הדרומי, ובתוך חדר השירות נמצא שריד של בסיס עמוד, המשובץ בתוך רצפת הפסיפס שבאזור הקיר המזרחי, המרמז על קיומו של שולחן מנחות (Piccirillo 1992b:367–368; Abela and Pappalardo 1998: Fig. 2). בכנסיית פאולוס הקדוש נמצא שולחן שלם באזור הבימה. השולחן מרובע, עשוי ביטומן, והוא שימש ככל הנראה שולחן מנחות שניצב בתוך הבימה, בפינה הצפונית־המערבית, סמוך לסורג. כמו כן, נמצאו שני עמודים קטנים מביטומן, אחד מהם שלם ובו חורים המרמזים על שיבוץ של צלב מתכת. את שני העמודים אפשר לייחס לשולחן מנחות (Piccirillo 1997:377–382, Fig. 4, Photos 17–18, 21:a, b). בארץ נמצאו שולחנות עזר בכנסייה בטבחה, בחלק המערבי של הטרנספט הצפוני (Schneider 1937:17, Plan I).

החוקרים התלבטו לגבי תפקידם של שולחנות העזר בבימות. בדיון על הממצא מגרש, הסביר קרופוט שעל שולחנות העזר הונחו המנחות; לדעה זו הצטרף פיצ׳ירילו (Crowfoot 1931:20, 27, 29; Piccirillo 1992a:207; 1993a:31). מאוחר יותר הניח קרופוט שהשולחנות שימשו בטקס הזכרת השמות ולקריאת הדיפטיכונים (Crowfoot 1938:241). לדעת דובל, קשה לדעת את תפקידם המדויק, אך הוא הצטרף לפרשנות של קרופוט וטען כי ייתכן שהשולחנות הקטנים נועדו להנחת חפצי פולחן או ששימשו לקריאה, כפי שהציעה גם דונסיל־ווט (Duval 1994:200–202, 204; Donceel-Voût 1988:254). לשולחנות העזר מגוון רחב של תפקידים בקיום הפולחן, למשל להנחת מנחות, לקריאה ואולי גם להצגת רליקווריה.

צלב ברונזה לשיבוץ

צלב לטיני עשוי מברונזה ומצופה כסף (L46, B189; איור 22) נתגלה סמוך לאומנה הראשונה בטור הדרומי המפריד בין אולם התווך לסיטרה הדרומית. זרועותיו (6.4 ס״מ אורך הזרוע האנכית, 5.2 ס״מ אורך הזרוע האופקית, 0.5 מ״מ עובי) מתרחבות קלות לצדדים וקצותיו קעורים. במרכז קצות הזרועות ארבעה חורים (3 מ״מ קוטר) המעידים על כך שקובע באמצעות מסמרים. הצלב השתמר היטב, למעט הפינה הימנית של הזרוע האנכית המקופלת מעט. צלבים ממתכת שובצו בפריטים אדריכלים, ברהיטים ובחפצי פולחן מאבן, משיש, משנהב ומעץ. בארץ נהגו לשבץ צלבים בריהוט ליטורגי עשוי משיש (מערכת סורג, שולחן מזבח/מנחות ותיבות רליקווריה) ובעמודי השיש בכנסייה. הצלב השטוח שנתגלה בגן יבנה, ובו ארבעה חורים, שובץ כנראה במשטח ישר כלשהו.

עדויות לשיבוץ צלבים ממתכת בריהוט ליטורגי נמצאו על כמה עמודי סורג, שעליהם הובחנו חריתות, שקעים וחורים דמויי צלב. החורים נמצאו רק בחזיתות העמודים ובכתרים שמעל גזע העמוד. צלבים חרותים ושקועים, ששימשו ככל הנראה רקע לשיבוץ צלבים ממתכת יקרה, התגלו בכתרי עמוד סורג באתרים אחדים, למשל בכתרים קוניים של שני עמודי סורג מאבן גיר, שמקורם אינו ידוע (הם מוצגים כיום בחצר מוזיאון רוקפלר בירושלים) — בקצה העליון שלהם נקדח חור גדול שבתוכו שרדה מתכת (חבס תשנ״ה, ג:1–5, מס׳ 1, 2); בכתר קוני של עמוד סורג מאבן גיר ממנזר מארטיריוס

איור 22. צלב ברונזה, חזית (מימין) וגב (משמאל).

שבמעלה אדומים (מגן והיזמי תשמ״ו:62–92, צילום בעמ׳ 90 למעלה ומשמאל; חבס תשנ״ה ג:25, מס׳ 53); ובכתרים הכדוריים בשני עמודי סורג מח׳ירבת אל־כורסי (חבס תשנ״ה, ג:34–35, מס׳ 74, 75; Piccirillo and ‘Amr 1988:361–382, Figs. 20, 21). חריתה שצורתה צלב הובחנה בחלק העליון של גזע עמוד בחורבת חשק (חבס תשנ״ה, ג:51, מס׳ 110; Aviam 1990:364).[11]

חורים לקיבוע צלבים ממתכת יקרה התגלו גם בשלושה עמודי סורג משיש מצור נתן — בשניים מהם הכתרים מנוקבים בארבעה חורים במערך מעוין, ואילו בשלישי יש ארבעה חורים גדולים ולצדם ארבעה חורים קטנים במערך מעוין (מגן תשנ״ג:256–257; חבס תשנ״ה, ג:10–11, 44–45, מס׳ 15, 16, 93; Matthews, Neidinger and Ayalon 1990:7, Fig. 5). בעבר הירדן, בקפלת התאוטוקוס שבהר נבו (סיא׳עה) התגלו שני עמודי סורג שלהם כתרים קוניים, ובחזיתם חמישה חורים ערוכים בצורת צלב (חבס תשנ״ה, ג:69–70, מס׳ 151, 152; Saller 1941:93, 295, Pl. 132:1, 2, Cat. Nos. 154, 155; Acconci 1998:503–505, Figs. 84, 85, Nos. 84, 85). בעמודי סורג מן הטיפוס הגבוה, המורכבים מגזע ועמוד עגול, נקדחו חורים במערך מעוין, כנראה לשיבוץ צלב ממתכת יקרה. דוגמות נמצאו בכנסייה המערבית בממשית (כנסיית נילוס; חבס תשנ״ה, ג:90–91, מס׳ 181; Negev 1988:104–106, Fig. 11, Photos 127, 128, No. 190); במכלול סטפנוס הקדוש (המחצית הראשונה של המאה הח׳) באֶם אל־רצאץ, שם נחשפו עשרה חורים שבהם שובצו שני צלבים זה מעל זה (Acconci 1994:300, Fig. 31, No. 31); בכנסייה בחורבת חשק, שם התגלו עמודי סורג גבוה סמוך לבימה, ובאחד מהם נמצא שקע שצורתו צלב ובו שרידי עופרת — סמוך להם התגלו צלבי ברונזה שנשרו מעמודי הסורג הגבוה, כולל שרידי העופרת שהדביקה אותם. בכנסייה בחורבת חשק נחשף באתרו לוח סורג משיש, שעל שוליו העליונים נחקק שקע שצורתו צלב, ואליו הודבק בעופרת צלב מתכת (חבס תשנ״ה, ב:59–60, מס׳ 87; אביעם 2002:170–171, איורים 36, 37, 49).

על אף המספר המצומצם למדי של לוחות סורג ועמודי סורג המשובצים בסמל דתי מובהק, עיצוב הצלבים ומיקומם מגוון. נראה שלא היה חוק וסדר בנושא זה, וכל אחד עשה כטוב בעיניו. אפשר לשער, שחלק מן השיבוצים והחריתות נעשו במקום, לאחר שהעמודים הושלמו והוצבו במקומם, וחלקם נעשה בחיי המבנה, בהתאמה ליכולת הכלכלית של הקהילה (חבס תשנ״ה, א:162–163).

צלבים ממתכת שובצו בתיבות רליקווריה. מן הממצא העשיר נציין את מכסה תיבת הרליקווריום מאלבסטר בכנסיית הכומר ואיל (586 לסה״נ) באֶם אל־רצאץ, ובו חורים לשיבוץ שני צלבים, השמאלי שבהם נותר שלם (Piccirillo 1993a:321, Figs. 18, 19); שתי תיבות רליקווריה מגרש, שעל אחת

מהן חריתה של צלב בחזית התיבה, ועל האחרת חריתה עמוקה של צלב מלטזי שבקצותיו ארבעה חורים; במכסה של תיבה מכנסיית הקדושים פטרוס ופאולוס יש חור ליציקת שמן ושקע בצורת צלב שבקצוות שלו יש חורים לשיבוץ הצלב (Crowfoot 1938: Pl. L:b; Piccirillo 1981:48, Photo 40); חריתה של צלב בחזית הצרה של מכסה רליקווריום התגלתה בכנסיית יוחנן המטביל (כנסייה מס׳ 95; 639 לסה״נ) בח׳ירבת אל־סמרה (Piccirillo 1993b:304, Fig. 597), וכן על מכסה של תיבת רליקווריום שמוצאו במזרח אגן הים התיכון (המאה הו׳; חבס תשס״ז [א]: מס׳ 77).

באתרים אחדים התגלו חורים לשיבוץ צלבים בעמודים שחילקו את חלל הכנסייה, ובהם: קיסריה, דומינוס פלביט בירושלים והיפוס־סוסיתא. בכולם נמצאה חריתה של צלב, ובה חמישה חורים (ארבעה בקצות הזרועות ואחד במרכז) לשיבוץ צלב ממתכת. לדעת בגטי, במרכז הצלב הונח חפץ קדוש (Bagatti 1984:255, Fig. 127). חורים במערך מעוין נמצאו על אחד העמודים באולם התווך בכנסייה בכורסי, ועל עמודים אחרים נמצאו צלבים עשויים בתבליט (Tzaferis 1983:9, Pls. III:3, 4). בכנסייה בחורבת חשק התגלה שקע שצורתו צלב על אחד מעמודי הקומה הראשונה, שנועד לשיבוץ צלב שהודבק באמצעות עופרת (אביעם 2002: 169, איור 30).

באתרים אחדים נחשפו חפצים שעליהם נתלו, או שבתוכם שובצו צלבים ממתכת, כגון מקושי דלתות מברונזה ומנחושת שצורתם צלב, ובהם ארבעה חורים לשיבוץ וטבעת נקישה מושחלת עליהם, כדוגמת הממצא מחפירות הכותל בירושלים (מזר 1998: תצלום בעמ׳ 9; Israeli and Mevorah 2000: Fig. on p. 137; Mazar 2003:33, Pl. I.4.1) ומבית שאן (Israeli and Mevorah 2000: Fig. on p. 137). התגלו שרשרות של נברשות ושרשרות שעליהן תלויים צלבים ומונוגרמות: השרשרת הושחלה דרך חורים בקצה העליון והתחתון של הזרוע האנכית של הצלב, ובשני החורים שבקצות הזרוע האופקית נתלו האותיות AΩ או נטיפות (Israeli and Mevorah 2000: Fig. on p. 104). דוגמות לכך נמצאו בנהריה (Dauphin and Edelstein 1984:99–104, Figs. 25–28, Pls. XLIX–LVII); שבי ציון (אביעם תשס״ב: 9, איור 10; Prausnitz 1967:25, Pl. XVIII:b, c); עברון (Tzaferis 1987: Ill. 16) ובכנסייה המזרחית בח׳ירבת אל־וואזיה (אביעם 2002: איור 78).

מיקומם של ארבעת החורים בצלב המתכת מגן יבנה במרכז קצות זרועותיו שולל את האפשרות שהצלב שימש ידית לנר ברונזה, שבו החורים מצויים בשולי הזרוע התחתונה, כדוגמת הצלבים שהתגלו בכנסייה הצפונית בעבדת (Negev 1997:208, Pl. 4:41) ובניצנה (Colt 1962: Pl. XXII:15, 29). כמו כן, הצלב מגן יבנה לא היה תלוי על שרשרות כלילה או מקטר, שלהן שני חורים בחלק העליון והתחתון של הזרוע האנכית, כדוגמת המקטרים העגולים מברונזה מיריחו ומכסרא, התלויים בשרשרות שבהן משולבים צלבים (Augustinović 1951:85, Fig. 29; Bagatti 1984:265–266, Figs. 135, 137; Israeli and Mevorah 2000: Fig. on p. 98); ומקטר הברונזה המצופה בבדיל שמוצאו במזרח אגן הים התיכון (חבס תשס״ז [ב]: תצלום בעמ׳ 99, מס׳ 46).

כיוון שבאף אחד מן השברים השייכים לריהוט הליטורגי בכנסייה בגן יבנה לא נמצאו חורים לשיבוץ צלב ממתכת, ייתכן שהשתמשו בדבק עופרת, אך סביר להניח שהצלב שובץ ברהיט ליטורגי שלא שרד או שעדיין לא נחשף.

סיכום

בכנסיית הבישוף יוהנס בחורבת ברקה, גן יבנה, שתוארכה על סמך כתובת ההקדשה שנתגלתה ברצפת הפסיפס לשנת 511/2 לסה״נ (ר׳ די סגני, כרך זה), התגלו שברי ריהוט ליטורגי משיש, השייכים לשולחן מזבח ולוחות סורג מגולפים, האחד מוצק ואטום והאחר מוצק ומפולש במרכזו (Habas 2012). הרהיטים שייכים לטיפוסים ידועים, ויש להם מקבילות הן בארץ הן ברחבי האימפריה הביזנטית. השברים של לוח הסורג המוצק אינם מאפשרים זיהוי איקונוגרפי ודאי של התבליט, ואילו גילוי השברים הרבים של הלוח המפולש אִפשרו לשחזר את הדגם ולזהותו כ״קומפוזיציית הסטפנוס״ השכיחה. כמו כן, נמצא צלב מברונזה, מצופה בכסף, ובו חורים המעידים על שיבוצו ברהיט ליטורגי או בחפץ אחר שלא שרד.

הערות

[1] המחברת אחראית לצילום הפרטים, לעיבודם ולשחזורם. איור 11, באדיבות רשות העתיקות. אירנה לידסקי ציירה את החתכים.

[2] ראוי לציין כי תיארוך בניית הכנסיות אינו תואם בהכרח את תיארוך הריהוט הליטורגי, שייתכן שהוצב לאחר בניית הכנסייה. הממצא הארכיאולוגי מלמד על התפתחות בעיצוב שולחנות המזבח ושיבוץ רגלי השולחן ברצפת פסיפס קיימת.

[3] ברמקי זיהה את שני שברי הלוחות כלוחות סורג, אך בהסתמך על החתך של הלוח השמאלי יש לזהותו כשולחן מזבח.

[4] לוח השולחן שייך לשלב הראשון או השני של הכנסייה, המתוארך למאות הה׳–הו׳.

[5] סאלר טען שאחד הלוחות (Saller 1941: Pl. 124:1) שימש במקור לוח סורג חלק ואחר כך הוסב ללוח שולחן. כיוון שאין מקבילות ללוחות סורג חלקים ללא עיטור, יש לייחס את הלוח החלק ללוח של שולחן. לדעה זו מצטרפת אקונצ׳י בפרסום המחודש.

[6] אין במאמר איור או התייחסות לסורג, באדיבותם של החופרים.

[7] הלוח הוצג בעבר במוזיאון באר שבע ועם סגירתו הועבר למשרדי מרחב דרום של רשות העתיקות.

[8] בפרסום אין איור, באדיבות החופרים.

[9] את החפירות ברמלה ערכו מרים רוזן איילון ואבי איתן בשנת 1965, באדיבות רשות העתיקות.

[10] סאלר, בגטי ומישל זיהו כאן בדין את מיקומו של שולחן מנחות. פיצי׳רילו לעומתם, זיהה את השקעים כרגלי האמבו. ראוי להדגיש כי האמבו מעולם לא ניצב בבימה אלא מחוצה לה.

[11] בפרסום אין איור, באדיבות החופר.

הפניות

אביעם מ׳ תשס״ב. שבי ציון. **חדשות ארכיאולוגיות** 113: 8–9.

אביעם מ׳ 2002. חמישה אתרים כנסייתיים בגליל העליון המערבי. בתוך צ׳ גל עורך. **ארץ צפון: קובץ מאמרים בארכיאולוגיה של הגליל**. ירושלים. עמ׳ 164–218.

די סגני ל׳ כרך זה. כתובת הקדשה ביוונית. בתוך ע׳ שיאון. כנסיית הבישוף יוהנס בחורבת ברקה, גן יבנה.

חבס ל׳ תשנ״ה. **אמנות תבליטי הסורגים בכנסיות ובבתי הכנסת בארץ ישראל בתקופה הביזנטית: ניתוח סגנוני־איקונוגרפי** (3 כרכים). עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

חבס ל׳ תשס״ז (א). מכסה רליקווריום. בתוך ג״ג ווסטנהולץ, עורכת. **שלושה פנים לאחד**. ירושלים. עמ׳ 135.

חבס ל׳ תשס״ז (ב). מקטר. בתוך ג״ג ווסטנהולץ, עורכת. **שלושה פנים לאחד**. ירושלים. עמ׳ 98–99.

מגן י׳ תשנ״ג. בתי־הכנסת השומרוניים ופולחנם. בתוך ז׳ ארליך וי׳ אשל, עורכים. **מחקרי יהודה ושומרון ב**. קדומים–אריאל. עמ׳ 229–264.

מגן י׳ והיזמי ח׳ תשמ״ו. מנזר מארטיריום במעלה־אדומים. **קדמוניות** 71–72: 62–92.

מזר א׳ 1998. **מנזר הבתולות: התקופה הביזנטית בירושלים; חפירות הר־הבית בירושלים**. ירושלים.

עלון תשי״ז. משואות יצחק. **עלון אגף העתיקות של מדינת ישראל** ה–ו: 9.

פטריך י׳ וצפריר י׳ תשמ״ו. כנסייה ומיתקנים חקלאיים מן התקופה הביזאנטית בחורבת בית־לויה. **קדמוניות** 71–72: 106–112.

צפיריס ו׳ ודינור א׳ תשל״ח. כנסיית קיריקוס הקדוש ליד קיבוץ מגן. **קדמוניות** 41: 26–29.

שיאון ע׳ כרך זה. כנסיית הבישוף יוהנס בחורבת ברקה, גן יבנה.

Abela J. and Pappalardo C. 1998. Umm al-Rasas, Church of St. Paul: Southeastern Flank. *LA* 48: 542–546.

Acconci A. 1994. L'arredo liturgico. In M. Piccirillo and E. Alliata. *Umm al-Rasas Mayfa'ah* I: *Gli scavi del complesso di Santo Stefano* (SBF Collectio Maior 28). Jerusalem. Pp. 290–313.

Acconci A. 1998. Elements of the Liturgical Furniture. In M. Piccirillo and E. Alliata. *Mount Nebo: New Archaeological Excavations 1967–1997* (SBF Collectio Maior 27). Jerusalem. Pp. 468–542.

Alliata E. and Bianchi S. 1998. The Architectural Phasing of the Memorial of Moses. In M. Piccirillo and E. Alliata. *Mount Nebo: New Archaeological Excavations 1967–1997* (SBF Collectio Maior 27). Jerusalem. Pp. 151–191.

Augustinović A. 1951. *Gerico e dintorni; Guida*. Jerusalem.

Aviam M. 1990. Ḥorvath Ḥesheq—A Unique Church in Upper Galilee: Preliminary Report. In G.C. Bottini, L. Di Segni and E. Alliata eds. *Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries; Essays in Honour of Virgilio C. Corbo, OFM* (SBF Collectio Maior 36). Jerusalem. Pp. 351–378.

Avi-Yonah, M. 1940. Abbreviations in Greek Inscriptions (The Near East, 200 B.C.–A.D. 1100). *Supplement to QDAP* IX.

Avi-Yonah M. 1948. Oriental Elements in the Art of Palestine in the Roman and Byzantine Periods II. *QDAP* 13:128–165.

Bagatti B. 1955–1956. Scavo di un monastero al "Dominus Flevit" (Monte Oliveto-Gerusalemme). *LA* 6:240–270.

Bagatti B. 1956–1957. Gli altari paleo-cristiani della Palestina. *LA* 7:64–94.

Bagatti B. 1984. *The Church from the Gentiles in Palestine: History and Archaeology* (SBF Collectio Minor 4). Jerusalem.

Baramki D.C. 1934. An Early Christian Basilica at ʻEin Hanniya. *QDAP* 3:113–117.

Baramki D.C. 1936. An Early Byzantine Basilica at Tell Ḥassān, Jericho. *QDAP* 5:82–89.

Bujard J., Haldimann M.-A. and Bonnet C. 1988. Fouilles de la mission archéologique suisse (Fondation Max van Berchem) à Umm er-Rasas et Umm el-Walid en 1988. *ADAJ* 32:101–113.

Bujard J. 1992. Les églises géminées d'Umm er-Raṣaṣ: Fouilles de la mission archéologique suisse (Fondation Max van Berchem). *ADAJ* 36:291–306.

Chalkia E. 1991. *Le mense paleocristiane: Tipologia e funzioni delle mense secondarie nel culto paleocristiano* (Studi di antichità cristiana 47). Vatican City.

Colt H.D. 1962. Architectural Details. In H.D. Colt ed. *Excavations at Nessana (Auja Hafir, Palestine)* I. London. Pp. 48–50.

Corbett G.U.S. 1957. Investigations at "Julianos' Church" at Umm-el-Jemal. *PBSR* 25:39–66.

Corbo V.C. 1955. *Gli scavi di Kh. Siyar el-Ghanam (Campo dei Pastori) e i monasteri dei dintorni* (SBF Collectio Maior 11). Jerusalem.

Crowfoot J.W. 1931. *Churches at Jerash: A Preliminary Report of the Joint Yale-British School Expeditions to Jerash, 1928–1930* (BSAJ Suppl. Papers 3). London.

Crowfoot J.W. 1938. The Christian Churches. In C.H. Kraeling ed. *Gerasa, City of the Decapolis*. New Haven. Pp. 171–262.

Dauphin C. and Edelstein G. 1984. *L'église byzantine de Nahariya (Israël) Étude archéologique* (BYZANTINA MNHMEIA 5). Thessaloniki.

Donceel-Voûte P. 1988. *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban, Décor, archéologie et liturgie* I–II (Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université catholique de Louvain LXIX). Louvain-la-Neuve.

Duval N. 1994. L'architecture chrétienne et les pratiques liturgiques en Jordanie en rapport avec la Palestine: Recherches nouvelles. In K. Painter ed. *Churches Built in Ancient Times*: *Recent Studies in Early Christian Archaeology* (Occasional Papers from the Society of Antiquaries of London 16; Specialist Studies of the Mediterranean I). London. Pp. 149–212.

Goodenough E.R. 1953. *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period* III: *Illustrations* (Bollingen Series XXXVII). New York.

Habas L. 1999. The Marble Furniture. In Y. Hirschfeld. *The Early Byzantine Monastery at Khirbet ed-Deir in the Judean Desert: The Excavations in 1981–1987* (Qedem 38). Jerusalem. Pp. 119–132.

Habas L. 2000. The *Bema* and Chancel Screen in Synagogues and Their Origin. In L.I. Levine and Z. Weiss eds. *From Dura to Sepphoris: Studies in Jewish Art and Society in Late Antiquity* (*JRA* Suppl. S. 40). Portsmouth, R.I. Pp. 111–130.

Habas L. 2009. The Art of Imported Marble Chancel Screens and Its Influence on Local Production in the Churches of the Provinces of Palaestina and Arabia: A Case Study. In H. Oniz ed. *SOMA 2008 (Proceedings of the XII Symposium on Mediterranean Archaeology, Eastern Mediterranean University, Famagusta North Cyprus, 5–8 March 2008)* (BAR Int. S. 1909). Oxford. Pp. 100–108.

Habas L. 2012. The Mosaic Pavements and Liturgical Furniture of the Church of Bishop John at Khirbet Barqa–Gan Yavne. In L.D. Chrupcała ed. *Christ is Here*! *Studies in Biblical and Christian Archaeology in Memory of Michele Piccirillo, OFM* (SBF Collectio Maior 52). Milan. Pp. 131–146.

Israeli Y. and Mevorah D. eds. 2000. *Cradle of Christianity* (Israel Museum Catalogue 438). Jerusalem.

Kohl H. and Watzinger C. 1916. *Antike Synagogen in Galilaea*. Leipzig.

Loverance R. 1990. Early Byzantine Marble Church Furnishings: Some Examples from the Episcopal Basilica of Kourion in Cyprus. In R. Morris ed. *Church and People in Byzantium (Symposium of Byzantine Studies, Manchester, 1986)*. Birmingham. Pp. 225–243.

Magen Y. 1993. Mount Gerizim and the Samaritans. In F. Manns and E. Alliata eds. *Early Christianity in Context: Monuments and Documents* (SBF Collectio Maior 38). Jerusalem. Pp. 91–148.

Margalit S. 1987. The North Church of Shivta:The Discovery of the First Church. *PEQ* 119:106–121.

Matthews E., Neidinger W. and Ayalon E. 1990. Preliminary *Report on the Excavations at Zur Natan: 1989 and 1990 Seasons*. Houston.

Mazar E. 2003. *The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1968–1978 Directed by Benjamin Mazar; Final Reports* II: *The Byzantine and Early Islamic Periods* (Qedem 43). Jerusalem.

Michel A. 1998. The Liturgical Installations. In M. Piccirillo and E. Alliata. *Mount Nebo: New Archaeological Excavations 1967–1997* (SBF Collectio Maior 27). Jerusalem. Pp. 390–412.

Negev A. 1978. The Greek Inscriptions from ‘Avdat (Ovoda). *LA* 28:87–126.

Negev A. 1981. *The Greek Inscriptions from the Negev* (SBF Collectio Minor 25). Jerusalem.

Negev A. 1988. *The Architecture of Mampsis. Final Report* II: *The Late Roman and Byzantine Periods* (Qedem 27). Jerusalem.

Negev A. 1989. The Cathedral of Elusa and the New Typology and Chronology of the Byzantine Churches in the Negev. *LA* 39:129–142.

Negev A. 1997. *The Architecture of Oboda: Final Report* (Qedem 36). Jerusalem.

Netzer E. and Birger R. 1990. A Byzantine Monastery at Nuṣeib ‘Uweishîra, West of Jericho. In G.C. Bottini, L. Di Segni and E. Alliata eds. *Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries; Essays in Honour of Virgilio C. Corbo, OFM* (SBF Collectio Maior 36). Jerusalem. Pp. 191–200.

Orlandos A.K. 1952. Xylostegos palaiochristianike basilike I (*Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική*). Athens.

Patrich J. 1988. Architectural Sculpture and Stone Objects. In Y. Tsafrir. *Excavations at Rehovot-in-the-Negev* I (Qedem 25). Jerusalem. Pp. 97–133.

Piccirillo M. 1981. *Chiese e mosaici della Giordania Settentrionale* (SBF Collectio Minor 30). Jerusalem.

Piccirillo M. 1989. *Chiese e mosaici di Madaba*: *Documentazione grafica a cura di P. Eugenio Alliata* (SBF Collectio Maior 34). Jerusalem.

Piccirillo M. 1991. Il complesso di Santo Stefano a Umm al-Rasas—Kastron Mefaa in Giordania (1986–1991). *LA* 41:327–364.

Piccirillo M. 1992a. La chiesa dei Leoni a Umm al-Rasas—Kastron Mefaa. *LA* 42:199–225.

Piccirillo M. 1992b. Settima campagna di scavi a Umm al-Rasas 1992. *LA* 42:366–369.

Piccirillo M. 1993a. La chiesa del prete Wa’il a Umm al-Rasas—Kastron Mefaa in Giordania. In F. Manns and E. Alliata eds. *Early Christianity in Context: Monuments and Documents* (SBF Collectio Maior 38). Jerusalem. Pp. 313–334.

Piccirillo M. 1993b. *The Mosaics of Jordan* (ACOR Publications 1). Amman.

Piccirillo M. 1994. Gli scavi del complesso di Santo Stefano. In M. Piccirillo and E. Alliata. *Umm al-Rasas Mayfa‘ah* I*: Gli scavi del complesso di Santo Stefano* (SBF Collectio Maior 28). Jerusalem. Pp. 69–110.

Piccirillo M. 1997. La chiesa di San Paolo a Umm al-Rasas—Kastron Mefaa. *LA* 47:375–394.

Piccirillo M. 1998a. The Churches on Mount Nebo: New Discoveries. In M. Piccirillo and E. Alliata. *Mount Nebo: New Archaeological Excavations 1967–1997* (SBF Collectio Maior 27). Jerusalem. Pp. 221–263.

Piccirillo M. 1998b. The Mosaics. In M. Piccirillo and E. Alliata eds. *Mount Nebo: New Archaeological Excavations 1967–1997* (SBF Collectio Maior 27). Jerusalem. Pp. 264–371.

Piccirillo M. 2000. Una nuova chiesa nel villaggio di Massuh–Madaba. *LA* 50:494–498.

Piccirillo M. and ‘Amr A. 1988. A Chapel at Khirbet el-Kursi–Amman. *LA* 38:361–382.

Politis K.D. 1992. Excavations at Deir ‘Ain ‘Abata 1991. *ADAJ* 36:281–290.

Prausnitz M.W. 1967. *Excavations at Shavei Zion: The Early Christian Church* (Monografie di archeologia e d’arte II). Rome.

Saller S.J. 1941. *The Memorial of Moses on Mount Nebo* (SBF Collectio Maior 1) (2 vols.). Jerusalem.

Saller S.J. and Bagatti B. 1949. *The Town of Nebo (Khirbet el-Mekhayyat)*: *With a Brief Survey of Other Ancient Christian Monuments in Transjordan Transjordan* (SBF Collectio Maior 7). Jerusalem.

Schick R. 1995. Christianity at Humayma, Jordan. *LA* 45:319–342.

Schneider A.M. 1937. *The Church of the Multiplying of the Loaves and Fishes at Tabgha on the Lake of Gennesaret and Its Mosaics*. London.

Segal A. 1988. *Architectural Decoration in Byzantine Shivta, Negev Desert ,Israel* (BAR Int. S. 420). Oxford.

Smith R.H. and Day L.P. 1989. *Pella of the Decapolis* 2: *Final Report on the College of Wooster Excavations in Area IX, the Civic Complex, 1979–1985*. Wooster.

Sodini J.P. and Kolokotsas K. 1984. *Aliki* II: *La basilique double* (Études thasiennes X). Athens.

Tsafrir Y. and Hirschfeld Y. 1979. The Church and Mosaics at Ḥorvat Berachot, Israel. *DOP* 33:292–323.

Tzaferis V. 1983. *The Excavations of Kursi-Gergesa* (*‘Atiqot* [*ES*] 16). Jerusalem.

Tzaferis V. 1985. An Early Christian Church Complex at Magen. *BASOR* 258:1–15.

Tzaferis V. 1987. The Greek Inscriptions from the Early Christian Church at ‘Evron. *Eretz-Israel* 19:36*–53*.

Vincent H. and Abel F.-M. 1926. *Jérusalem: Recherches de topographie, d’archéologie et d’histoire* II: *Jérusalem nouvelle*. Paris.

Yeivin S. 1955. *Archaeological Activities in Israel (1948–1955)*. Jerusalem.

FRAGMENTS OF LITURGICAL FURNITURE FROM THE CHURCH OF BISHOP JOHANNES AT ḤORBAT BARQA, GAN YAVNE

LIHI HABAS
(PP. 127*–141*)

The excavation at Ḥorbat Barqa (see Sion, this volume) yielded fragments of marble liturgical furniture belonging to an altar table and two chancel-screen panels, one of them completely solid and the other solid with a pierced center. A silver-plated bronze cross with holes was also found; it was evidently inlaid within one of the pieces of liturgical furniture or in another object that has perished.

The Altar Table (Sacra Mensa). Four non-contiguous fragments were discovered, belonging to a gray marble altar table (Figs. 1–3). The top table has two frames, an outer one and an inner one. The upper surface of the table is smooth (Fig. 1), while its underside is roughly worked with chisel marks (Figs. 4, 5). Its margins are also quite roughly worked, bearing diagonal lines. The edge was originally smooth, but was reworked at a later stage, as shown by the short, diagonal chisel lines at regular intervals (Figs. 4, 5).

The liturgical area of the apse and the *bema* was not preserved. The altar-table fragments provide evidence of its existence, but give no indication of its precise location. Parallel examples, however, show that such tables usually stood in the center of the *bema* or on the chord of the apse, on the central axis of the church. The altar top usually rested on four marble pillars fixed in the floor; square bases were often added, either set in the floor or placed on a special altar-table base laid on the floor.

Solid Chancel Screen. Two contiguous fragments of a solid marble chancel screen were uncovered. The fragments belong to the central part of the chancel screen and include the top edge (Figs. 6, 7). The marble is whitish gray, with gray veins and a granular texture. The screen fragments bear a dual design of two rectangles(?) with an intervening space. The top halves of two Latin crosses(?) were preserved within the rectangles. The back of the screen (Fig. 6) was decorated with two rectangles(?), both with two concentric frames identical to the design appearing on the front of the panel, but without the crosses. The marble was roughly worked, bearing short chisel marks. The top edge was originally smooth and polished, and in a later stage was scored with a chisel into deep, short grooves. At the same time, a slot was hewn into the top part of the back (Figs. 6–8), probably to hold a small offering table located within the *bema* and supported by the chancel screen. There are not enough fragments of the solid screen panel to identify the design with complete certainty. They may belong to a *stephanos* composition (Fig. 9).

Chancel Screen with a Lace Pattern. A few fragments of the lace-pattern chancel screen were unearthed. The screen was made of granulated, whitish gray marble with gray veins. Fragment No. 1 (Fig. 10) belongs to one of the bottom corners of the chancel screen. It bears two concentric frames, of which those on the back of the panel are identical to the design on the front, but roughly worked.

Fragment No. 2 (Figs. 11–15) is composed of two contiguous fragments from the center of the screen and its margins. Reliefs were carved on a plain background inside the frames, and the center of the screen was decorated with a lace pattern. In the center of the panel is a laurel wreath; the wreath originally consisted of fourteen clusters, eight of which were preserved—some complete and some fragmentary. At the top center of the wreath is

an *ovolo* (Fig. 13). The section of the wreath's inner frame retained eight breaks, indicating the position of the joins between the openwork design and the solid panel (Fig. 14). The back of the fragment (Fig. 15) was roughly worked, with signs of short, regular chisel strokes and a decoration. It also has two concentric rectangles and a medallion carved in the center. Here too, a slot was hewn on the upper part of the back, to hold a small offering table within the *bema*, supported by the chancel screen.

Fragment No. 3 (Fig. 16) belongs to the top right or left part of the chancel screen. It bears the end of a branch on a plain background, which terminates in an ivy leaf with the arm of a cross, attached to it. The back of the fragment is rough with no design.

Fragment No. 4 (Fig. 17) belongs to the bottom right or left corner of the panel, near the frames, and contains a branch curving diagonally downward and finished with an ivy leaf. The design is repeated on the back of the fragment, where the treatment is rough.

Fragment Nos. 5 and 6 (Figs. 18, 19) are part of the openwork design in the center of the panel: No. 5 belongs to the arm of a Latin or Greek cross that probably appeared in the center of the wreath, and Fragment No. 6 marks the join between the details of the geometric or vegetal design, incorporating the cross in its lace-like pattern. The backs of these fragments are roughly worked, with no sign of a design.

Based on parallels, we can reconstruct a chancel screen with a pierced, lace-like design in its center. Two concentric frames enclosed a symmetrical composition, at the center of which was a laurel wreath, whose fourteen clusters met in an *ovolo* motif in the middle of the upper edge. The wreath was fastened at the bottom by two ribbons terminating in ivy leafs. The ribbons unfurl to the sides, one down to the bottom corner and the other up, alongside the laurel wreath. A Latin cross stood on the ivy leaf. The center of the wreath is carved in a delicate lace work. The fragments do not allow an absolute reconstruction, but the center of the composition probably contained a Latin or Greek cross within intertwined circles (Fig. 20). Alternatively, it may have had a Greek cross in the center with fleurs-de-lys between its arms, as in the solid example from Massu'ot Yiẓḥaq (Fig. 21), decorated with the *stephanos* composition (*stephanostaurion*), which symbolizes Christ, the redemption and the salvation that he brought, and the triumph over death.

The *stephanos* composition is connected with the liturgy performed in the church. The location of the screen in front of the *bema*, which housed the altar table, is highly significant. The altar table, where the Eucharist is celebrated, reconstructs Christ's sacrifice for the believers, through which they are granted redemption and eternal life. The iconographic significance of the *stephanostaurion* is consistent with the theology of the Eucharist.

Bronze Cross Inlay. A Latin cross made of silver-plated bronze (Fig. 22) was found near the first pillar in the southern row separating the nave from the southern aisle. It arms widen slightly and are concave at the ends. A hole in the center of each of the four ends of the arms indicates that the cross was fixed in position with nails. Metal crosses were inlaid in architectural elements, furniture, and ritual objects made of stone, marble, ivory and wood. Churches in Israel often had cross inlays in marble liturgical furniture (chancel screens, altar/offering tables and reliquaries) and on marble pillars. The flat cross with four holes from Ḥorbat Barqa was probably set in a flat surface, either in one of the pieces of liturgical furniture or in another object that has not been preserved.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. The altar table, top view.
Fig. 2. The altar table, side view.
Fig. 3. The altar table: section.
Fig. 4. Rough chiseling on the back of the altar table.

Fig. 5. Edges chiseled with diagonal strokes on the back of the table and on its top edge.
Fig. 6. Solid chancel screen: front with crosses in a relief decoration (right) and back (left).
Fig. 7. Solid chancel screen: sections.
Fig. 8. Solid chancel screen: top edge containing a hewn slot for an offering table.
Fig. 9. Proposed reconstruction based on the chancel screen from Massu'ot Yiẓḥaq.
Fig. 10. Pierced chancel screen with lace pattern, Fragment No. 1: front (right) and back (left).
Fig. 11. Chancel screen with lace pattern, Fragment No. 2: front (right), with laurel-wreath relief, and back (left), with the medallion relief.
Fig. 12. Chancel screen with lace pattern, Fragment No. 2: sections.
Fig. 13. Chancel screen with lace pattern, Fragment No. 2: front, with a laurel leaf and an *ovalo* motif where the leaves meet.
Fig. 14. Chancel screen with lace pattern, Fragment No. 2: front, showing the join between the pierced design and the solid panel.
Fig. 15. Chancel screen with lace pattern, Fragment No. 2: back, with top edge and hewn slot for an offering table.
Fig. 16. Chancel screen with lace pattern, Fragment No. 3: front, with relief of an ivy leaf with a cross on it.
Fig. 17. Chancel screen with lace pattern, Fragment No. 4: front (right) and back (left), with a branch and an ivy leaf in relief.
Fig. 18. Chancel screen with lace pattern, Fragment No. 5: front (right) and back (left), with arm of a three-dimensional cross.
Fig. 19: Chancel screen with lace pattern, Fragment No. 6: front (right) and back (left), with meeting-point of geometric designs forming the lace-like pattern with the cross.
Fig. 20. Proposed reconstruction of the lace-like decoration: Greek or Latin cross within a net of circles.
Fig. 21. Proposed reconstruction of the lace-like decoration: Greek cross with fleurs-de-lys between its arms and *stephanostaurion*.
Fig. 22. Bronze cross, front (right) and back (left).